

GİRİŞ

TASAVVUFUN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Burada, hakkında pek çok şey yazılan tasavvufu, herkesce bilinen yönleri yanında, değişik açılardan - tarihî, felsefî ve psikolojik bir fenomen olarak - incelemeye çalışacağız.

Mutasavvıflarca, içinde bulunulan hâl ve makâm gereği olarak, çeşitli biçimlerde tarif edilen tasavvuf, ilâhî kaynaklı bir hikmetin bu düşünce sistemine katılmış olanlar tarafından yeni gelenlere onu aktarma geleneğidir. Böylece tasavvuf, hem zaman içinde sürüp gitme, hem de sonsuz kaynağı ile ilişkisi nedeniyle ardı arkası kesilmeden devam eden bir yenilenmedir. O, aynı zamanda, İslâmiyetin içe dönük, batını (ezoterik) bir yönü olarak dışa dönük, zahirî (ekzoterik) İslâm' dan ayrı olarak kendini gösterir; aynı şekilde, manevî, Allah'la ilgili gerçeklerin doğrudan gözlemi, insanlığın bazı döneminin şartları ile uyum sağlayan kişisel düzeyde, ilâhî gerçekleri yorumlayan kanunların uygulanmasından ayrılır. İnsanların ortak yolu, Allah'ın gönderdiği kitaplarda buyurulan ibâdetlerle dolaylı ve sembolik bir şekilde, ilâhî gerçeklere beraberce katılma gereği olarak erişilebilen, ölümden sonraki mutlu bir halin veya yaşayışın elde edilmesine yönelik olduğu halde, tasavvufun amacı, bizzat kendisindedir. Şu mânâda ki, o, sonsuzun vasıtasız bilgisine girişi sağlayabilir.

Tasavvuf, bir mânâda tecrübî bir ilim ve insanın kendi ruhunu incelemesi yöntemidir; bu yönden o, her zaman bulunması gerekli elementler olarak, bir öğreti (doctrine), bu doktrinin öğretimi (veya sülûk) ve pek tabii olarak manevî bir yöntemi bünyesinde bulundurur. Doktrin, ulaşılmak istenen bilginin sembolik olarak önceden bildirilmesi biçimidir ve meydana çıkması anında bu bilginin bir meyvesidir. Doktrinin öğretilmesi veya "sülûk", manevî bir etkinin aktarılmasından ibârettir;

bu aktarma işlemi muhakkak tarikat zincirinin temsilcilerinden biri tarafından verilmiş olmalıdır. Manevî yönetime gelince, bu genel olarak manevî konsantrasyon yollarını öğreten, yöntemlerini bildiren ve müridin yeteneğine göre yöntemi de öğreten bir şeyh tarafından aktarılmaktadır.¹

Tasavvuf, zihnin manevî olaylara yönelmesi, bir ruh hâli ve eşyanın zevkle kavranması olarak, tıpkı bütün diğer manevî yollar gibi, tabiatı gereği, bilgisizliğin yok edilmesini öğretir, yani bir tek “Gerçek” olmayan her şey hakkında “âlimâne cehâlet” (docta ignorance) ile bilgisizliğin yok edilmesini salık verir.²

Bütün şüphe ve bilimler hakkında deneyden sonra tasavvufta karar kılan Gazzalî’ye göre, tasavvuf, bir araç olarak, ne bir son, veya bir teknik ve ne de, en güzel ifade ile, bir bilgi veya marifetin bir kaynağı ve ilkesidir. fakat o, takip edilecek ve uygulanacak bir yöntemdir. O, bir taahhüt etme, yerine getirilmesi gerekli ilkelerin uygulamasına verilen söz halidir. Ona giren herkes bir zühd hali içindedir, fakat tasavvuf bu zühd hali de değildir; belki zühdden daha ilerdedir. Çünkü, zühd dünyadan vazgeçme halidir, tasavvuf ise Allah’tan başka her şeyden bağları koparmaktır, o şekilde ki, her şey yok olur, sadece Allah kalır.³ Hatta Gazzalî’ye göre, tasavvuf kendisini meydana getiren temel ilkelerinde tam bir ifade ile, “gerçek bilgi” de değildir, onunla uygunluk da sağlayamaz; bu yönden o, bilimin kaynağı ve nedeni, “yakîn” in objesi değildir, sadece diğer vasitalardan daha güvenilir bir şekilde yol gösteren basit bir araçtır. Onun diğer yollardan daha güvenilir olması, hiç yanılmaz demek değildir.⁴

O halde tasavvuf, her kişinin samimiyet derecesinin değerlendirilmesi üzerine kurulmuş olarak, kendisine gelenleri (veya ilhâm edilenleri) aynen gösteren her şuuru imtihan eder. Yaşanılan hayatı inceden inceye gözden geçiren çok sıkı bir araştırmaya, tasavvufu ve onun ilkelerini öğrettiklerini söyleyenlerin bıraktıkları eserlere dayanmaksızın tasavvuf hayatında ilerleme gerçekleştiremez.

Tasavvufun bu biçimde anlaşılmuş olması haline gelinceye kadar, geçirdiği tekâmül hakkında çok kısa bilgi vermek, konunun daha iyi anlaşılması yönünden faydalı olacaktır.

1 Bkz. Burekhardt (Titus), Introduction aux Doctrines Ésotériques de l’Islam, Paris 1969, s. 22.

2 Schaya (Leo), La Doctrine Soufique de l’Unité, Paris 1972, s. 29.

3 Gazzalî, el-Munkız min ad-Dalâl, çev. A.S. Furat, İstanbul 1972, s. 59.

4 Jabre (Farid), La Nation de Certitude selon Ghazalî, Paris 1968, s. 219.

Hız.Peygamber zamanında, her hangi bir zorlukla karşılaşan inanlar topluluğu problemlerini çözümlmek için, ona başvuruyorlardı, böylece de İslâm'ın gösterdiği doğru yolda ilerliyorlardı. Hız.Peygamber öldüğü zaman, kendisine inananlara, başvurabilecekleri iki kaynak bıraktı: Kur'an ve sünnet. Müslümanlar karşılaştıkları zorlukları bir taraftan bu iki destek sayesinde çözümlerken, diğer taraftan da Hız. Peygamber'in sahabilerininin yardımlarından faydalanıyorlardı. Hierî II. yüzyıla doğru İslâm topluluğu içerisinde bazı farklı inanışlar belir-meye başladı. Kısa zamanda, gerçekleşen fetihler, ekonomik ve siyasal bazı etkenler sonucunda, halk, zenginliğe, paraya ve dünya mallarına yöneldi. Buna karşılık, müslümanlardan bazıları kendi inandıkları temiz akideyi aynen devam ettirmek ve Allah tarafından vahyedilmiş olanın dışına çıkmaksızın Hız.Peygamberin yolunda gitmeyi üstün tuttular. Özellikle İslâm'a özgü bir yaşayış biçiminde hayatlarını devam ettirmeye başladılar.⁵ İbn Haldun'un dediği gibi, bütün banlar Peygamberin sahabileri ve ilk müslümanların yaşayışlarında olduğu gibi idi.⁶

Bir hadise göre, İslâm'da üç derece vardır: İslâm, İman ve İhsan. Bu sonuncusu, kendisi görülmüyorsa da her şeyi gören Allah'ı görüyor-muş gibi ibâdet etmekten ibârettir.⁷ İhsan derecesine yükselmiş bir mü'minin ahlâkî ve fizikî davranışları aynılık gösterir. Çünkü ihsan di-ğerlerine göre çok yüksek bir derecedir. Bu yüzden inançla amel bir-birine paraleldirler. Bu inanıştaki sahabiler en üstün derecelere erişmek isteğinde idiler. Çünkü Kur'an-ı Kerim, herkesin ameline göre ödüllendirileceğini ve Allah'ın âdil olarak hükmedeceğini bildiriyor.⁸ Bu şekil-de düşünerek hareket edenler zühd akımının doğmasına sebep oldular.⁹

Sufiler, Kur'an'a ve sünnete uygun olarak yaşadıklarını ve Pey-gamberin hayatını yaşamaya çalıştıklarını ileri sürüyorlardı.¹⁰ Gerçek-ten de vahiyden önce olduğu gibi sonra da, Hız.Peygamber basit ve gösterişsiz bir hayat sürüyordu. Onun devlet başkanı olması hiç bir şeyi değiştirmede. Peygamber ve devlet başkanı olarak görevlerini düşünür, alçak sesle konuşurdu; onda en güzel ahlâkın bütün izleri görülürdü. Kaynaklar; yünden ve yamalı elbiseler giydiğini kaydederler. Kendi iş-

5 Bkz. İz (Mahir), Tasavvuf, İstanbul 1969, s. 21.

6 Mukaddime, Fran. çev. V. Monteil, Beyrut 1967, s. 1005; Türkçe çev. c. 2, s. 540; Massignon, Essai, s. 57.

7 Müslim, I, 1; Buhari, II, 37-1; Krş. Schaya, a.g.e., s. 17.

8 Zilzal, 7-8; Hucurât, 3; Nisâ, 40 ve 77; Mu'min, 20.

9 Çubukçu (İ. Agâh), İslâm'da Tasavvuf, A.Ü. İlahiyat Fak. Dergi. iç. Makale, c. VII, Ankara 1961, s. 105.

10 Kuşeyri, Risâle, çev. T. Yazıcı, İstanbul, s. 66.

lerini bizzat kendisi yapar, hizmetçileriyle beraber yemek yerdi. Hiç kimseye kötü bir söz söylemez, hasır üstünde yatar. Bütün hayatı boyunca hareketlerinde ölçülü idi. Sahabileri de tıpkı onun gibi alçak gönüllü olup ona benzemeye çalışıyorlardı.¹¹

Şurası bir gerçek ki, Hz. Peygamber, her konuda, aşırı gidenlere ölçülü olmayı öğütüyordu. Bu konuda Müslim ve Buhari'de kaydedilen bir hadis yeterli delildir.¹²

Böylece, davranışlarına göre, önceleri "âbidûn" ve "zühhâd", daha sonraları ise "sufî" ve "mutasavvî"¹³ olarak adlandırılan kişiler gerçek mânada bir akımın kurucuları ve temsilcileri oldular. Sufî namıyla ilk olarak adlandırılan Ebû Hâşim el-Kûfî (ö.150/767) dir.¹⁴ Sufî kelimesinin kaynağı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.¹⁵

Tasavvuf, kelime ve sistem olarak Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında mevcut değildir. Onun zamanında insanlar özel bir ünvan almıyordu. Sadece Hz. Peygamber'e (s.a.s.) arkadaş olmaları, onunla aynı zamanda, onunla yaşamış olmalarından ötürü s a h a b î diye çağrılıyorlardı. Sahabilere yetişenlere ve onlarla konuşanlara t â b î n , tâbiûnla konuşanlara ve onlarla aynı zamanda yaşayanlara da t e b e - u ' t - t â b î n şerefli bir isim olarak verilmişti.

Daha sonraları halk bazı meselelerde ihtilafa düştüler. Bu insanlardan bir kısmı dinî vecibeleri daha dikkatli ve daha hassasiyetle yerine getirmeye koyuldular. Bunlara z â h i d ve â b i d adları verildi. Bid'at ehli de o zaman ortaya çıkmıştır. Böylece kendi mezhebini hak kabul eden bir sürü insan grupları ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında "her nefeste Allah ile olma"¹⁶ halini koruyup gafletten uzak kalmayı tercih edenler, tasavvuf adıyla diğerlerinden ayrıldılar. Bu ad daha hicrî 2. asırdan önce meşhur olmuştur.

11 Bkz. Arberry (A.J.), Le Soufisme, fran. çev. J. Gouillard, Paris 1962, s. 62. Peygamberin sahabilerinden biri olan Ebu Ferve, her zaman Allah'ı anardı. Bir gün O'nu anmayı unuttukça uzunca bir müddet yürüdü. Sonra birde, a hatırlayarak yürümeğe başladığı yere geri döndü ve Allah'ı anarak yeniden yürümeğe başladı ve şöyle yalvardı: "Ey Allah'ım Ebû Ferve'yi unuttu, çünkü o Seni unutmuyor".

12 Bkz. Müslim, nikâh; Tecrid-i Sarîh Tercemesi, c. II. s. 253.

13 Sufî ve mutasavvî arasındaki fark için bkz. Çubukçu, a.g.e., ayrıca bak. Guénon (René), Ésoterisme Islamique, l'Islam et l'Occident, içinde mak. Cahier du Sud MCMXLIII Viyana 1967, s. 154; zâhid, âbid, mutasavvî vs. gibi topluluklar hakkında ilgi çekici bilgiler için ayrıca bak. Lamîî Çelebî, Nefehatü'l-Üns tercemesi, İstanbul 1971, s. 29 vd.

14 Massignon, Tasavvuf, İA; İz, a.g.e., s. 83; Çubukçu, a.g.e.

15 Aynı eserler.

16 Kuşeyrî, Risâle, S. Uludağ terc. İst., 1981, s. 111.

Sufi¹⁷ ve tasavvuf kelimeleri konusunda araştırma yapan âlimler, bu kelimelerin menşei konusunda çeşitli açıklamalarda bulunurlar.

×a) Bunun Hz.Peygamber (s.a.s.) zamanında Medine'de mescidin sedirinde oturan ehl-i suffe'nin nisbeti olduğu söylenmiştir. Bu doğru olamaz; çünkü suffenin nisbeti suffi'dir, sufi değil.

×b) Namazda ilk safta bulunanlara verilen ad, 'saff-ı evvel' den geldiği ileri sürülmüştür. Bu da doğru olamaz, çünkü bunun nisbeti de saffi'dir.

×c) Benû Sûfa (Arabistan'da bir kabile)'dan geldiğini de ileri sürenler olmuştur.

×d) Sufâne'den geldiği iddia edilmiştir. Bu bir, çeşit bitkidir.

×e) Bu kelimenin ensedeki bükümlü saç manasına gelen sutfetü l-kafâ'dan geldiği, ileri sürülen tahminler arasındadır.

×f) Gene bu kelimenin safâ (safiye) "temiz oldu" kökünden geldiği de söylenmiştir. Fakat lügât ve lisan kaideleri, buna imkân vermemektedir.

×g) Bir grup ise sufi kelimesinin yün manasına gelen "sûf"dan geldiğini, çünkü bu mezhebi benimseyenlerin yünden elbise giydiklerini söylemiştir. Uygun görülen ve kabul edilen, kelimenin bu kökten türediği şeklindeki bu görüştür. İbn Haldun bu görüşü benimseyenler arasındadır.¹⁸

×h) Bir kısım da bu kelimenin Yunanca olup hakîm manasına gelen sofos'tan geldiğini iddia etmiştir. Ama pek kabul görmemiştir.¹⁹

Bir çeşit nefis, ruh ve zihin hayatı olan tasavvufun tanımı, kişilere ve zamana göre değişmektedir.²⁰ Meselâ bunlardan biri, Muhammed b. en-Nuri (ö.295/907-8) tasavvufun nefse ait bütün zevklerin terkedilmesinden ibâret olduğunu söylerken Cüneyd Bağdadî (ö.297/908-910), onu aç durmak, dünyayı terketmek, alışlagelen ve hoş giden şeyleri kesip atmak²¹ olarak tanımlıyordu.²² İbn Haldun da, onu dünyanın

17 Bu adla meşhur olan ilk şahıs 'Ebû Hâşim el-Kûlî'dir. Meşhur kimyager Cabir ibn Hayyân'ın aynı ünvanla meşhur olduğunu söyleyenler de vardır.

18 Bak. Mukaddime, frans. terc. Beyrut 1968, s. 1005.

19 İstikâklar konusunda bkz. Kuşeyri, Risale, terc., T. Yazıcı, İstanbul 1966; S. Uludağ terc. 1981; Hucviri, Keşfu'l-Mahcûb, S. Uludağ terc. İstanbul 1982; S. Ateş, İslâm Tasavvufu, Ank. 1972; İslâm Ansk. Tasavvuf Maddesi.

20 Aynı eserler; Kuşeyri, a.g.e., ss. 35, 68, 72 vs.; Arberry, a.g.e., s. 73.

21 Belki bunu doğrulamak içindir ki, çok uzun müddet kuzu eti yemek isteyen Hallâc bu isteğine karşı gelerek onu yemedi. Krş. Massignon, Akhbar al-Hallaj, Paris 1965, s. 144.

22 Kuşeyri, a.g.e., s. 68.

terki ile Allah'a yönelme ve halkın rağbet gösterdiği herşeyden uzaklaşma olarak tarif ediyordu.²³

İşte böylece başlayan bu akım, müslüman topluluğunun hızla yayılması ve bunun sonunda meydana gelen çeşitli etkiler, siyasal çekişmeler ve idarecilerin baskıları ile gelişiyor, insanlar arasında zühd eğilimi artıyordu. Buna bağlı olarak zühd hareketinin tasavvuf tarihinde önemli bir yeri bulunur. En geniş mânâda, zühd hareketi, nefsi yaratılmış her türlü bağdan koparmaktır. Tövbe, yenilerini kurmak üzere eski düşüncelerle kurulmuş olan kötü inançları silip süpürmüş olduğundan, şimdi de zühd, insan nefsinin, Allah'tan başka her türlü bağdan kopmuş olarak düzeltir, iyileştirir, tabir yerinde ise, onu cilalar. Artık yeni bir hayat başlamıştır. Değerler, fikirler, düşünceler, görüşler değişmiştir. O andan itibaren etkiye verilen tepki eskisinden farklıdır. Tek cümle ile insan yaşayış ve zihniyet itibariyle başkalaşmıştır. Hasan Basrî (ö.110 / 728)'den Hallac (ö.309 /922)'a kadar, bütün sufiler zühdün ölüme kadar devamlı olması gereğini öğrettiler. Madem ki, bir hadise göre, dünya Allah katında bir sivri sinek kanadı kadar bile gelmez, ondan vazgeçme (zühd) sufiler için kolaydı.²⁴ Pek çoklarınca zühd bu şekilde anlaşılıyordu. Bazı mutasavvıflara göre, bu dünyadan kaçmak olan zühd, manevî hayatı yaşayanların ulaştıkları makamlar arasında yüksek bir derecedir. Bütün makamlar gibi, o da bilim, hâl ve amelden meydana gelir. Tasavvufun başlangıcı kabul edilen zühd konusunda metinlerde rastlanan rivayetler hicrî 2. asra kadar çıkar.²⁵ Bu tarihten itibaren, bu akımı bilen birçok kimse, Basra, Kufe, Hicaz ve Horasan'da sistemlerini yayabilmek için merkezler kurdular. Bu eğilimi ilk defa uyguladığı bilinen Hasan Basrî (ö.110/728) sufilerin bu konuda büyük bir şeyhi oldu ve eğilimin tasavvufa dönüşü onunla başladı. Hemen sonra zikir meclisleri ve tekkeler kuruldu.²⁶

23 Mukaddime, Türkçe çev. Z.K. Ugan, İstanbul 1970, s. 544.

24 Aclüni, Keşfu'l-Hafâ, Halep tarihsiz, I/490; Kuşeyrî, a.g.e., 233 vd.

25 Zühd konusunda bize kadar ulaşan ilk eserler şunlardır: Zeyn el-Abidin b. Ali b. el-Hüseyn (ö. 92 /710)'in "es-Sahife fi 'z-Zühd" ü (Bu eser Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakub b. İshak el-Kuluni'nin el-Kaifi fi İlm ed-Din" adlı eserindedir; bu kişi ise İmamîyye'nin önemli âlimlerinden sayılır); bundan başka Abdullah b. Mübarek (ö. 181 /797)'in "Kitabü'z-Zühd ve'r-Rakâik" i, Ahmed b. Hanbel (ö. 241 /855)'in "Kitabü'z-Zühd"ü, Câhız (ö. 255 /868)'m "el-Beyân ve't-Tebyîn" içindeki "Kitabü'z-Zühd"ü zikredilebilir. (Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Arberry, La première époque de devotion dans le mysticisme islamique, Sobhet Dergisi'nde mak. çev. H.Sibel, s. 6, 12.

26 Massignon, ilk tekkenin Abdül-Vâhid ibn Zeyd'in öğrencileri tarafından kurulduğunu kaydeder,

Arnaldez'in de belirttiği gibi,²⁷ her ne kadar İslâm her şeyde ölçülü bir dinî hayatı öğütlüyorsa da, Kur'ân-ı Kerim'in buyruklarına çok titiz bir şekilde uymayı bir davranış çizgisi olarak kabul edip inananlar tasavvufun meydana çıkmasına neden oldular. Bu tür bir düşüncenin karşısında Massignon ve Arberry gibi oryantalistlerin sözlerini görüyoruz. Onlara göre tasavvuf, kaynağında ve gelişmesinde, tekrar tekrar okunup üzerinde derin derin düşünülen Kur'ân-ı Kerim'den ileri gelmiştir.²⁸ P. Nwyia da aynı düşüncüyü paylaşarak tasavvufun İslâm'a mahsus, benzersiz bir özelliğe sahip olduğunu söyler.²⁹ Bu fikirleri doğrulamak ve tasavvufa dıştan etkilerin olduğu yolundaki iddiaları yalanlamak için³⁰ Ogan, ileri sürülen etkileri kabul etmeyerek belki tasavvuftaki zühd ve uzlet ile budizmin ve hristiyanlığın bazı ilkeleri arasında, "gaybet ve ittisal" ile gene budizm ve İskenderiyye felsefesi arasında, vahdet-i vücûd ile Hind dinlerinin Nirvana'sı arasında benzerlik olabileceğini, ancak bu halde bile, bu benzerliğin görünüşte ve şekli olduğunu, fakat asla temelde olmadığını, arada derinliğine çok farklar olduğunu söyler.³¹

Bu şekilde başlayan tasavvufî hareketin gelişmesi ve yayılması konusunda kısaca şunlar söylenebilir. Hicrî 2. asırda mutasavvıflar ölçülülüğe (itidal) sahiptiler; inanç sistemleri Allah'ın birliği (tevhid) üzerine bina edilmişti. Genel olarak vecd halini gaye edinmiyorlardı. Hicrî 3. yüzyılda ise "vahdet-i vücûd"³² denilen yeni bir doktrin ortaya çıktı. Böylece sistemleşen tasavvulla beraber mutasavvıfların sayısı da arttı. Denilebilir ki tasavvufun temelini Mısır'da atan Zu'n - Nûn el-Mısri (ö.245/859)'dir. O sıralarda artık şeyhler, müridler ve bu şeyhler tarafından öğretilen tasavvufî ilke ve âdetler görülmeye başladı. Müridler şeyhlerine kayıtsız şartsız bağlanmak zorunda idi. O şekilde ki, Bayezid Bistamî (ö.245/859), "eğer bir kimsenin şeyhi yoksa, onun yol göstericisi şeytandır"³³ diyordu.

27 A.g.e.

28 Essai, ss. 104, 139; Arberry, Soufism, s. 21; karşı. Waardenburg (J.J.) L'Islam dans le Miroir de l'Occident, Paris 1962, s. 164.

29 Exégèse Coranique et Langage Mystique, Beyrut 1970, s. 13.

30 Öyle ki şarkiyatçılar yeterli delil bulamadıkları halde tasavvufta dış etkilerin varlığından söz ediyorlardı. (Bkz. Burekhardt, a.g.e., s. 17)

31 İslâm Tasavvufunda Enebi' Din ve Felsefelerin Tesirleri Var mıdır? mak. İslâm Dünyası içinde, sayı 7, İstanbul 1952, s. 6.

32 Bkz. Gardet-Arauwati, a.g.e., s. 125.

33 Çubukçu, a.g.e., s. 106; Vezzani (V.), Mysticism dans le Monde, Paris 1955, s. 144; Zu'n-Nûn el-Mısri'nin "şeyhe itaat etmenin Allah'a itaat etmekten iyi olduğunu" iddia ettiği söylenir. Çubukçu, aynı eser.

Mutasavvıfların bazıları, tasavvufun "sülûka ait ilkelerinin" önemi üzerinde dururken bir kısmı da "doğrudan sezgi", "kişisel çaba" ve "ilâhî ihсан" ın daha değerli olduğunu savunuyorlardı.³⁴ İlahî hakikatlardan ilk defa bahseden Serî es-Sakatî (ö.253 /867) idi; Yahya b. Muaz er-Râzî (ö.258 /871) ise Allah'ın birliği konularında dersler veriyordu. Daha sonraları Ebu Hamza el-Bağdadî (ö.269 /882) insanlara tasavvufî konferanslar vermeye başladı. Tasavvufî kavramları ve onların açıklamalarını ilk defa ortaya koyan ise Cüneyd el-Bağdadî (ö.298 /910) oldu.

Anlattığımız şekilde gelişen tasavvuf bilhassa Gazzalî'nin eserlerinden sonra birdenbire yayıldı.³⁵ Çünkü Gazzalî, tasavvufa islâmîyet içinde meşruîyet kazandırdı.³⁶ Kuşeyrî³⁷'den Sühreverdî (ö.587 /1191)'ye kadar, sosyo-kültürel topluluk olması itibarıyla müslüman topluluğuna mal olan tasavvuf, artık bir bilim, bir yaşayış biçimi, bir anlayış türü ve ilahî hakikatlara erişmek için bir yöntemdir. Önceleri kişisel bir çehre gösteren tasavvuf, hicrî 2. ve 3. asra doğru, başlangıçları Hz.Peygamber'(s.a.s.)e kadar çıkan tarikatlarıyla³⁸ kollektif bir sistem haline geldi.

Zu'n-Nûn el-Mısırî'ye göre, tarikat (veya tasavvuf)³⁹, ileri sürülenlerin aksine, şeriatı kaldırmak yerine, ona en uygun ve en gerçek uygulamayı ve tamamlanmış olma sıfatını veriyordu.⁴⁰ Tarikata girenler tasavvufî deneylerini tarikat tarafından verilen psikolojik bir metod sayesinde 4 derecede tamamlarlar: a) Talib, b) Mürid, c) Salik, d) Vasil.⁴¹

34 Bkz. Dermenghem (E.), Vies des Saints Musulmans, Algér tarihsiz, s. 202.

35 Ona göre, mutasavvıflar yaratılışın hakikatine sahip bulunuyorlar; ve şöyle ilâve ediyor: "Onların tuttıkları yol, bana açıklıkla ve zorunlulukla peygamberliğin hakikatini ve onun ayırdedici vasıflarını gösterdi" (Munkız, s. 66). Mutasavvıfların yöntemini beğenen ve onaylayan Gazzalî, onları bazı noktalarda beğenirken, bazı noktalarda da tenkit eder ve şöyle der: "Mutasavvıflar devamlı surette Allah'ın zikri içinde yaşarlar, akla muhalefet ederler ve dünya zevklerinden yüz çevirerek Allah'a giden yolda yürürler".

36 Gardet-Anawati, a.g.e., s. 188; Rondot (P.), L'Islam, Paris, 1965, s. 73.

37 İbn Haldun, tasavvufun her ne kadar daha önceleri şeyhlerin ağızlarından öğretilmiş idiyse de, Kuşeyrî'den sonra tefsir, hadis gibi bir ilim haline geldiğini yazar (a.g.e., s. 545; Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1928, s. 1143.

38 Köprülü, a.g.e. Her ne kadar bazı eserlerde tarikatlar Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ali'ye kadar çıkarılıyor, onlara atfediliyorsa da, Hüseyin Vâiz Kâşîrî'ye göre, hepsi Hz. Ali'den itibaren yayılırlar. İz, a.g.e., s. 118; Massignon, Essai, s. 128.

39 Şapolyo'ya göre, İslâm Dünyası'nda önce 73 tarikat vardı. Daha sonraları bu rakam 204'e yükseldi ki, bunlardan pek çoğu önceliklerin kolları idi. Nitelikleri yönünden dörde ayrılıyorlardı: 1. Sünnî, 2. Şîî, 3. Meslekî, 4. İhtilâlcî. Birinciler: Yeseviyye, Mevleviyye, Nakşben-diyye vs.; ikinciler: Kızılbaşlık, Bektaşılık, Tahtacılık; üçüncüsü Ah'lık ve dördüncüsü Babalılık ve Simavilik. (Bkz. Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul 1964, s. 61). Massignon, sünnî ve şîî 182 tarikat kaydeder. Krş. Tarikat, İA., Leyden yay. 1934.

40 Dermenghem, a.g.e., s. 131.

41 Bkz. Safa (Peyami), Mistisizm, İstanbul 1961, s. 87; Massignon, a.g.mak.

✕ Ruhi hayatın tasvirleri ve içebakışa ait çözümlemeler olan yukarıda sıraladığımız sınıflama ve derece sırası, tasavvuf üzerine yazılmış ilk kitap “er-Ri’âye”nin⁴² sahibi Muhâsibî (ö.243 /837) ile başladı ve Ensarî, İbn el-Ârif ve daha sonrakilere kadar devam etti. Bu sonuncular ayrıca menzillerden (menâzil) veya makâmât’tan bahsediyorlardı. Makâmaların düzen ve sıralanma listesi yazarlara göre değişir. Her ne kadar Şakik el-Belhî, tasavvuf hayatında, katedilen yoldaki “makâmât”ı Zu’n-Nun el-Misrî tarafından belirtilen dört ‘menzil’ olarak (zühd, havf, cennet isteği ve muhabbet) belirtirse de Serrâc (ö.378 /988) “Kitab el-Luma’ ” sında yedi “menzil” sıralar: Tövbe (yazarların pek çoğu bunu listenin başına kor), vera’, zühd, fakr, sabr, tevekkül, rıza.⁴³ Her derece bir üst makâmın görünüşüdür ve ancak kişisel çabalarla elde edilir.⁴⁴

Hiç şüphesiz, kişisel çabalarla elde edilen bu makâmalar yanında ilâhî rahmetin bir lütfu olan halleri (ahvâl) buluruz. Bu haller şimşek çakışı gibi bir anda gelir ve giderler, yani geçicidirler.⁴⁵ Bir başka deyişle, bu haller Allah’ın lütufları (mevâhib) olup kendisine bir hâl gelen, içinde bulunduğu hâlin üstüne yükselir. Köprülülükün eflatuncu fikirlerle benzerlik hatta aynılık bulduğu “ahvâl”, vecd halinde nefsin olabileceği hallerin ortaya çıkmasıdır. Mistiklerin, gerçeğin en üstün sezgisini buldukları bizzat vecd hâli, fenâ, bekâ vs. birer tasavvufî hâldir. Serrâc bunlardan on tanesini sıralar: “murakabe, kurb, muhabbet, havf, recâ, şevk, üns, tûma’nine, müşâhede ve yakîn”⁴⁶ Bu haller “vakt”e bağlı olarak gelişme gösterirler, yani hallerin dinamik bir karakteri vardır ve tasavvufî, manevî yükselişin gerçek hareket ettiricileri (muharrik) dir.

Bunun gibi, hâller içinde yaşayan kimsenin bir amacı vardır ve bu sonuçla ilgilidir: Allah’ın birliği üzerine düşünerek, nefsi aşırı isteklerin zoraki baskılarından kurtarmak, O’nu zikrederek insanı suçlandıracak eğilimlerden nefsi kurtarmak ve böylece kalpte sadece Allah’ın yer etmesini sağlamaktır. Her zaman söylenildiği gibi, insanla Allah arasında daima karşılıklı ilişkiler vardır; Bu ilişkilerin sonunda kul, gerçekten inanan kişi haline gelir. Kalbini temizleyerek Allah’ın hoşnutluğunu kazanır. İşte bu haller, bu rızayı kazanmaya doğru götüren işaretlerdir.

42 Haris b. Esad el-Muhasibî’nin tasavvufia ilgili iki önemli eseri vardır: “er-Ri’âye li-Hukûkillah” ve “Kitabu’l-Vesâyâ”; bunların yanında onun “Risâletü’l-Müstersidîn” adlı eseri de önemlidir.

43 Ebî Nasr es-Serrâc et-Tusî, Lüma’, Bağdad 1960, s. 65 vd.

44 Kuşeyrî, a.g.e., s. 139.

45 Bkz. Arnaldez (Roger), Hallaj ou Religion de la Croix, Paris 1964, s. 61.

46 A.g.e., s. 82 vd. Ayrıca bk. Arberry, a.g.e., s. 9.

Kendilerine has bir sistemleri, "ahvâl ve makâmât" ı olan sufiler, aynı zamanda, bunları ifadede kullandıkları özel bir "anlatım yolu" (langage) na da sahip bulunuyorlardı. Bu anlatım yolu öyle özel idi ki, tasavvufî konularda konuşurken kendi arkadaşları tarafından anlaşılan bir sufi, tarikatın dışında herhangi bir kimse tarafından anlaşılıyordu. Bunun niçin böyle olduğunu soranlara İbn Ata (ö.309/921) şöyle cevap veriyordu: "Biz bunu yalnız bizim gözümüzde çok kıymetli olan sistemimiz için yapıyoruz, tâ ki bizim mektebimiz dışında hiç kimse bu konuda bir şey ileri sürmesin."⁴⁷ Esasen onlara göre, kelimeler, sadece, duyumla algılanan nesnelere bir başka yere aktarılmış imajları veya aklı kavramların kuruluş şeması olmayıp, manevî gerçekler ve insanı kutsallaştıran faziletleri belirten çok yüksek ölçüdeki "îma veya telmih" lerdir. Sözü geçen fazilet ve gerçeklerin bulunabilmesi, ancak, beraberce karar verilip yaşanmış hayat ilkelerinin ısrarlı ve sürekli uygulaması sayesinde, onları derece derece kazanarak sağlanır. Tasavvufî kelime hazinesi, rahatça, bir yazardan diğerine değişerek, tıpkı bütün mistik hallerin kavramlaştırılması çabalarında olduğu gibi, terim olarak daha kuvvetli ve daha sağlam bir durum alır. Tasavvufî bütün kavramların bir kelime veya varlıkta tipik bir şekilde canlandırılmasının kaynağında Kur'ân-ı Kerim bulunur. Tasavvufî anlatım biçiminin gelişip kişilik kazanması sırasında Hz.Âdem, Hz.İbrahim, ve Hz.Musa'nın davranışları çok önemli rol oynamışlardır.⁴⁸

Yukarıda belirtilen hâllere uğrayan mutasavvıf bu hâli açıklayamamaktadır; çünkü "sözle açıklanamaz" olmak mistik hallerin özelliklerindedir; açıklamak isteyince sufi onu bir şekle sokarak, mecaz ve üstü örtülü sözlerle anlatmaktadır. Bu da tasavvufî anlatım tarzının (istilâhların) çıkışı olmaktadır.

Bazı yüzyıllarda tasavvuf şiddetli bir yayılma gösterdi ve bazı mutasavvıflar islâmî inançlara ve şeriata zıt olmaksızın, dış davranışlara hükmeden ulemaya ters düşen özellikleri bile isteyerek açıklamakta sakınca görmediler. Bu toplumsal psişizmden ve zihnî alışkanlıklardan kurtulup kaçma şekli idi. Sonuç olarak, kalbe, ruha, nefse ve Allah'ın

47 Kelâbâzî (Ebu Bekr Muhammed ibn İshak el-Buhârî), Kitâbü't-Tearruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf, 1933, s. 60; Ayr. Bk. Nwiyâ, a.g.e., s. 20; Krş. Massignon, Akhbar, s. 112.

48 Gerçekten mutasavvıflardan kimileri, bir sufide Hz. İsmail'in teslimiyeti, Hz. Davud'un sıkıntıya katılma gücü, Hz. İsa'nın fakrı ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in ihlâsının bulunması gerektiğini söylüyorlardı. (Nwiyâ, a.g.e., s. 78; İz, a.g.e., s. 57). Mutasavvıfları, bu şekilde bir "ilk (veya ideal) örnek" kabul etmeleri sebebiyle bir çeşit eflatuncu kabul etmek mümkündür.

ilham ettiği ilme önem verenlerle resmî İslâm'ı temsil eden ve dış görünüşe, zâhire önem veren hukukçular arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Bunlardan en önemlisi, IX. yüzyılda Bağdad'ta hanbelîlerle sufîler arasında olanıdır.⁴⁹ Özellikle Hallâc, bu anlaşmazlıkların kaynağı olan "Allah aşkı" (muhabbetullah) kavramı konusunda çok önemli bir tartışmayı tahrik etti.⁵⁰ İşte bu şekilde anlaşmazlıklar sonunda, Mısır'da Zu'n-Nun'a zulmedildi; "murakabe" ve nefis muhasebesi üstadı Muhasibî Kûfe'de yarı sürgün hayatı yaşadı; felsefeci İbn Kerrâm hapsedildi ve Sehl Tüsterî Basra'da sürgünde öldü.⁵¹

Psşik bir hayat türü, sosyo-kültürel bir etki unsuru olan tasavvufun en uygun tabiriyle - nazariyecilerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu konuda şöyle bir sıralama yapılabilir:

Tabakât (biyografi) ve mutasavvıfların sözlerinin toplandığı kitaplar:

Hicri dördüncü asrın başında

- ✕ — Ebu Saîd ibn el-Arabî (ö.341/952) ve Tabakâtü'n-Nüssâk'ı,
- ✕ — Ebu Hamîd el-Huldî (ö.348/959) ve Hikâyâtü'l-Evliyâ'sı

Dördüncü asrın sonlarında

✕ — Abdurrahman Sülemî (ö.412/1021) ve Tabakâtü's-Sûfiyye'si, (bu eser 123 mutasavvıfın adlarını, ölüm tarihlerini, vatanlarını, şeyhlerini, müridlerini ve sözlerini objektif olarak kaydeder).

- ✕ — Ebü Nuaym el-İsfehânî (ö.430/1038) ve Hilyetü'l-Evliyâ'sı,

Beşinci asrın sonlarında

- ✕ — Abdullah Ensârî (ö.481/1088) ve Tabakâtü's-Sûfiyye'si,
- ✕ — Feridüddin Attâr (ö.627/1229) ve Tezkiretü'l-Evliyâ'sı,
- ✕ — Molla Camî (ö.898/1492) ve Nefehâtü'l-Üns'ü, bu bölümde gösterilebilir.

Tasavvufun İslâm'la uyuştuğunu gösteren kişiler ve öğretici (didaktik) eserler:

✕ — Ebü Nasr es-Serrâc (ö.378/988) ve Kitabü'l-Lüma' fi't-Tasavvuf'u, (bu konuda çok önemli bir eserdir),

- ✕ — Ebü Talib el-Mekkî (ö.386/996) ve Kâtü'l-Kulûb'u,

49 Dikkat çekicidir ki, sufîlerden Ensârî, Herevî ve Abdülkâdir Geylânî hanbelî mezhebi'ndendirler.

50 Bu yanlış anlaşılmanın Hallâc'ı darağaca kadar götürdüğü çok iyi bilinmektedir. Bkz. Massignon, Akhbar al-Hallaj ou la Religion de la Croix; Köprülü, a.g.e.; Gardet - Anawati, a.g.e., ss. 66, 77, 80, 161, vs.

51 Gardet, İslam, s. 235.

✕ — Ebû Bekr el-Kelâbâzî (ö.390/999) ve Kitabü't-Tearruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf'u (ahvâl ve makâmât ve "tasavvufî ıstılahlar" konusunda bilgi verir),

Beşinci asırda ikisi çok önemli dört yazar ve eserleri:

✕ — Ebu'l-Kasım Abdü'l-Kerim el-Kuşeyrî (ö.465-1072) ve Risâle'si,

✕ — Ebu'l-Hasan Ali el-Hucvirî (ö.469/1077) ve Keşfu'l-Mahcûb li Erbabî'l-Kulûb'u,

✕ — Abdullah Ensarî (ö.481/1088) ve Kitabu Menâzili's-Sâirîn'i,

✕ — Ebû Hamid Gazzalî ve eserleri. Bunlardan Kuşeyrî ve Gazzalî tasavvufun en önemli teorisyenleridir.

Bu arada ünlü eseriyle, İbn Abdullah Sühreverdî (ö.563/1166) ve Avârifü'l-Ma'ârif'i, kayda değer.

Üçüncü grupta ise Kur'ân-ı Kerim'in tasavvufî tefsirleri kaydedilebilir:

✕ — Sülemî'nin tefsiri (Hakâiku't-Tefsîr),

✕ — Kuşeyrî'nin tefsiri (Letâifu'l-İşârât),

✕ — Ensarî'nin tefsiri (Keşfu'l-Esrar ve İddetü'l-Ebrâr).⁵²

Birçok düşünürün dediği gibi, tasavvuf ve yöntemleri, kişinin insanî karakterini düzenleyerek hatta bir bakıma onu yok ederek, çeşitli eğilimlere mütenazır bir karakterde bir tek hedefe yönelirler.

Gerçekten tasavvuf, insanı Allah'a yönelten ve onu manevî birleşmeye hazırlayan belirli bir temizlenmeyi gerektirir. Bu yönden, yaşanan coşkun manevî hayat - İslâm'ın ölçülü bir hayatı emretmesine rağmen- tasavvufun sayesinde gerçekleşmiştir.

⁵² Muhâsibî'nin eserleri daha önce yazıldığı için burada tekrarlanmadı. (bkz. s. 11) Kitaplar konusunda, Massignon'un "Lexique", Arberry'nin "Le Soufism", GardetAnawati'nin ortak "Mystique Musulmane" ve R. Caspar'ın "Cours de Mystique Musulmane", Roma 1968 adlı eserlerinde açıklamalı bilgiler bulmak mümkündür. Biz burada sadece tasavvufun ilk zamanlarına mahsus önemli eserleri kaydettik yoksa benzer daha pek çok eser mevcuttur.